

نقش انتظار و اندیشه مهدویت در اخلاق شهروندی

فیروزه کرمی^۱

چکیده

با توجه به پدیده پرشتاب جهانی شدن مفهوم «شهروند جهانی» با عبور از محدودیت‌ها و مرزهای سرزمینی و بهره‌گیری از هنجارها و ارزش‌های مشترک انسانی، ایجاد جهان‌شهری اخلاقی را نشانه رفته است. این معنا با جامعه مطلوب مورد نظر اسلام شباهت بسیاری دارد. خاصه آن‌که قرآن مجید سرنوشت نهایی بشریت را حاکمیت اهل ایمان و تقوا می‌داند و وراثت مستضعفین بر زمین را بشارت می‌دهد. بنابراین منتظران مصلح کل را که با کلیدواژه «جامعه مهدوی» انگاره‌سازی شده است می‌توان شهروندانی دانست که تابعیت آنان نه به مرزهای جغرافیایی، بلکه به قلمرو ایمانی آنان مربوط می‌شود. بر این اساس انتظار فرج را به مثابه یک شهر، و منتظران را چونان شهروندانی منظور می‌کنیم که وظیفه اصلی آنان تمهید مقدمات و تأمین شرایط لازم برای ظهور منجی عالم بشریت است. این جستار با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و با رویکرد کتابخانه‌ای اصلی‌ترین مؤلفه‌های اخلاق شهروندی را بر مبنای فرهنگ انتظار و اندیشه مهدویت و اکاوی و تبیین می‌کند. از این پژوهش چنین برمی‌آید که علیرغم آن‌که شهروندی با مفاهیمی چون مدرنیته و سکولاریسم ملازم است، لکن مؤلفه‌های اخلاق شهروندی در فرهنگ انتظار معنایی ژرف‌تر و گسترده‌ای وسیع‌تر می‌یابد.

واژگان کلیدی

اخلاق، شهروند، منتظر، جامعه مهدوی.

۱. عضو هیئت علمی دانشگاه پیام نور تهران (karami@lavasan.tpnu.ac.ir).

مقدمه

شهروندی از مهم‌ترین مفاهیم اجتماعی است که به منظور کمک به شناخت بهتر جامعه، روابط درونی آن و هدایت کنش‌ها و رفتارها خلق شده است. (فرمینی فراهانی، ۱۳۹۳: ۱) این مفهوم همانند هر مفهوم دیگر در بستر تاریخی - اجتماعی و در درون شبکه‌های مفهومی، محتوا و معنای خود را آشکار می‌سازد. تقویت شهروندی به طور عام و اخلاق شهروندی به طور خاص به خوبی می‌تواند حوزه‌های حقوقی، سیاسی و اجتماعی را به یکدیگر پیوند دهد.

توجه به اخلاق شهروندی، اگر چه در سطوح کارگزاران و تصمیم‌سازان جامعه اهمیتی مضاعف دارد، لکن منحصر به بخش یا قشر خاصی از جامعه نیست (Nizambin SH, 2016: 582) بلکه بازسازی، اصلاح و تکمیل اخلاق امری است که زوایای

زندگی همه شهروندان و ساختار جامعه را شامل می‌شود. (Al-Zahrani A, 2015: 56) از دیدگاه جامعه‌شناسان، دین به عنوان یکی از عوامل مهم تحکیم، تثبیت و بقای نظام اجتماعی به شمار می‌آید. اسلام به عنوان آخرین دین الهی، همه ظرفیت‌های لازم را برای هدایت و کمال جامعه انسانی در خود دارد. اندیشه انتظار و مهدویت در اسلام تأثیر به‌سزایی در عرصه‌های مختلف جامعه دارد و بینش، نگرش و کنش انسان‌ها و ساحات مختلف زندگی آنها را جلوه و جلا می‌بخشد.

آثار و کارکردهای مهدویت، با مفهوم «انتظار» در آمیخته و ظرفیت‌های مطلوب و آثار مشهود فراوانی به همراه دارد. تا آن جا که در بسیاری از روایات برترین اعمال امت (صدوق، ۱۳۹۵ق: ج ۲، ۶۴۴) و با فضیلت‌ترین عبادات شمرده شده است. (همان: ج ۱، ۲۸۷) در این روایات انتظار با واژه «فرج» قرین شده و این همراهی بیانگر آن است که سمت و سوی نگاه منتظران به تحولات مثبت و سعادت‌آفرین می‌باشد. بنابراین احاد افراد منتظر را می‌توان به مثابه شهروندان یک جامعه ایمانی دانست که اخلاقیات آنها با آمیزه‌ای از امید، نشاط، پویایی و وظیفه‌شناسی تحقق جامعه جهانی موعود را تمهید و تدارک می‌نماید.

فرهنگ انتظار اخلاق شهروندی را از زاویه‌ای بدیع و چشم‌نواز می‌نگرد، چراکه انسان را نه به عنوان یک موجود مادی که خور و خواب و خشم و شهوت خصیصه ذاتی، و رفاه و عیش و تنعم هدف غایی اوست، بلکه به عنوان اشرف مخلوقات که حامل امانت الهی (احزاب: ۷۲) و در مسیر کمال و تعالی تا نیل به مقام خلیفه‌اللهی (بقره: ۳۰-۳۱) است، می‌بیند.

بنابراین واکاوی و تبیین مؤلفه‌های اصلی اخلاق شهروندی بر مبنای فرهنگ انتظار، یا به دیگر سخن "اخلاق شهروند منتظر" را می‌توان از جمله مهم‌ترین مباحث مطروحه در حوزه

اخلاق به شمار آورد. در این مقاله به دنبال تأثیر اندیشه مهدویت و به طور خاص انتظار بر ویژگی‌ها و شاخص‌های اخلاق شهروندی هستیم.

مفهوم‌شناسی

۱. انتظار

انتظار عمل است و بهترین عمل^۱، جهاد است و بهترین جهاد^۲، حقیقت انتظار، آمادگی و زمینه‌سازی برای ایجاد یک جامعه عبودیت‌محور به رهبری یک انسان الهی (معصوم) است. این اندیشه در سه حوزه وجودی انسان یعنی معرفت، احساس و رفتار (بینش، گرایش و کنش) تأثیرگذار است. در حوزه بینش (معرفت و شناخت)، اضطراب (نیاز شدید) به حجت و امام، معرفت به اهداف و آرمان‌های امام، معرفت به یاران امام و کسانی که در خط امام هستند، معرفت به دشمنان امام و آرمان‌های او معرفت به رضا و سخط امام، معرفت به طرح کلی حرکت امام، معرفت به نایب امام در عصر غیبت و...

در حوزه گرایش (احساس و عاطفه)، عشق و محبت به امام و به آرمان‌ها و اهداف او، عشق به یاران و کسانی که در خط امام‌اند، عشق به آن چه او دوست دارد و بیزار است و نفرت از هر کس و هر آن چه که امام از آن بیزار است، عشق به نایب او و...

در حوزه کنش (رفتار و عملکرد) تلاش و اقدام در جهت بسط اندیشه مهدویت و هر آن چه او دوست دارد، در جهت اهداف و آرمان‌های امام تلاش کردن، زمینه‌های ظهور او با تربیت افرادی که یار او باشند و با ایجاد جامعه منتظر فراهم ساختن، کمک و عهده‌داری کسانی که در مسیر حضرت هستند، خود را در طرح حرکت امام قرار دادن و خود را وقف امام و احیای امر او کردن، حمایت و اطاعت از نایب امام و...

۲. اخلاق

از ریشه خُلُق یا خُلُق، به معنای صورت باطنی و ناپیدایی است در انسان که سرشت، سیرت و سنجیه نیز نامیده می‌شود. (زبیدی، ۱۴۱۴: ج ۱۳، ۱۲۲؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۲۹۷) کاربرد اصطلاح اخلاق در میان اندیشمندان اسلامی عبارت است از «صفات نفسانی راسخ و پایداری که موجب می‌شوند افعالی متناسب با آن صفات به سهولت و بدون نیاز به تأمل از آدمی صادر

۱. قال الصادق عليه السلام: «أَفْضَلُ الْأَعْمَالِ أَنْتِظَارُ الْفَرَجِ» (اربلی، ۱۳۸۱: ج ۲، ۲۰۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۷۵، ۲۰۸).
۲. وَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «أَفْضَلُ جِهَادٍ أُمَّتِي أَنْتِظَارُ الْفَرَجِ» (همان: ج ۷۴، ۱۴۱).

شود». (جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۵: ۲۲) شهید مطهری علیه السلام تعریفی از اخلاق را می‌پذیرد که هم به چگونه رفتار کردن توجه کرده باشد و هم به چگونه بودن؛ چگونگی رفتار مربوط می‌شود به اعمال انسان که شامل گفتار هم می‌شود و چگونه بودن مرتبط با صفات و ملکات نفسانی است. (مطهری، ۱۳۷۶: ج ۲۳: ۷۳۵)

۳. شهروند

در فرهنگ علوم سیاسی کسی است که از حقوق مدنی یا امتیازات مندرج در قانون اساسی یک کشور برخوردار است. (رضایی پور، ۱۳۸۵: ۹) در جامعه‌شناسی این واژه به عضویت کامل فرد در اجتماع تعریف شده که هویت جمعی افراد با تکیه بر رکن‌های عینی سازنده دولت یعنی زبان، نژاد، دین، تاریخ و گذشته مشترک از مهم‌ترین مؤلفه‌های آن انگاشته می‌شود. (شریعت پناهی، ۱۳۸۲: ۶۲)

۴. شهروندی

در لغت عربی معادل رَعَوِيَّة به معنای هم‌شهری‌گری است. (ابن منظور، ۱۴۱۴: ج ۱۴، ۳۲۹) شهروندی نوعی حق است که از یک طرف توسط شهروندان و دولت به رسمیت شناخته شده و از سوی دیگر نوعی وظیفه است که همه آحاد جامعه نسبت به هم‌نوعان خود دارند. (رائی و جعفرزاده، ۱۳۹۷: ش ۲۸)

۵. اخلاق شهروندی

مجموعه‌ای از مبانی و معیارها، بایدها و نبایدها و هنجارهایی است که بر رفتار، اعمال، روابط و مناسبات اجتماعی شهروندان حاکم است. بر این اساس اخلاق شهروندی در ابعاد مختلفی از جمله اخلاق فردی، اخلاق اجتماعی، اخلاق اقتصادی، اخلاق سیاسی، اخلاق کارگزاران و... ظاهر می‌شود. (همان) منظور از اخلاق شهروندی جنبه‌ها و صفات مثبت و ارزشی است که در وجود فرد صورت‌ملکه پیدا کرده و او را به انجام وظایف شهروندی وادار می‌کند (Mohammada J, 2016: 562-570).

۶. جامعه

جمعیتی سازمان‌یافته از اشخاص است که باهم در سرزمینی مشترک سکونت دارند و با همکاری در گروه‌ها، نیازهای اجتماعی ابتدایی و اصلی‌شان را تأمین می‌کنند و با مشارکت در فرهنگ به عنوان یک واحد اجتماعی متمایز شناخته می‌شوند. (نیک‌گهر، ۱۳۶۹: ۹۹)

۷. نظام اجتماعی

مجموعه نقش‌های اجتماعی متقابل به هم پیوسته که برای تحقق هدفی مشخص برای یک مجموعه با همدیگر پیوند یافته و به صورت یکپارچه درآمده‌اند و در حقیقت به سیستم، ترتیب و نظم یک مجموعه نظر دارد. (ریترز، ۱۳۷۴: ۷۶)

۸. جامعه مهدوی

در یک نگاه کلی به جامعه مهدوی قبل از ظهور امام عصر علیه السلام و جامعه مهدوی بعد از ظهور تقسیم می‌شود؛ اما مراد از جامعه مهدوی در پژوهش حاضر، جامعه قبل از ظهور است. بر همین اساس جامعه مهدوی یعنی جامعه‌ای که زمینه‌ساز ظهور بوده و با ایجاد مقدمات و اسباب و علل ظهور، شرایط و بسترها برای تحقق ظهور مهیا و هموار می‌سازد. (پورسیدآقایی، ۱۳۸۸: ۲۰)

۹. شهروند منتظر

فردی است که تابعیت او نه به مرزهای جغرافیایی، بلکه به قلمرو ایمانی و مرزهای اعتقادی معطوف به فرهنگ انتظار و ظهور مصلح کل مربوط می‌شود. شهروند منتظر خود را در تمهید مقدمات و تأمین شرایط لازم برای ظهور منجی عالم بشریت و استقرار حکومت جهانی ولی عصر علیه السلام و وظیفه مند و مسئول می‌داند.

بیان مسئله

فیلسوفان و جامعه‌شناسان در طول تاریخ تعاریف متعدد و متنوعی از معنای شهروندی ارائه کرده‌اند. (ر.ک: پژوهنده، ۱۳۹۱: ش ۹۴) برآیند سخن جملگی آنان، شهروندی را به مثابه "دین مدنی جامعه مدرن" تصویر می‌کند که گونه‌های جدید همبستگی اجتماعی را بر پایه روابط داد و گرفت برقرار می‌کند و در واقع نوعی همبستگی سکولار را رقم می‌زند.

اما واقعیت این است که همراه با جهانی شدن جوامع، مفهوم شهروندی به نفع دیدگاهی جهان‌شمول‌تر، مبتنی بر نوعی هستی‌شناسی منبعث از سرشت انسانی در حال تحول و تکامل است. این ادعا که ابن‌خلدون بنیادگذار اسلامی نظریه سیاسی مدرن است، ادعای شناخته شده‌ای است. در نتیجه می‌توان چنین فهم کرد که میراث مهمی در اندیشه سیاسی اسلام وجود دارد که به میراث یونانی یا رومی وابسته نیست؛ بنابراین امکان شناسایی نظریه‌ای اسلامی درباره مشارکت اجتماعی، عدالت اجتماعی، سازمان سیاسی و در نهایت

مفهوم شهروندی دور از دسترس نیست. (ر.ک: معینی، علمداری، ۱۳۸۳: ش ۸۳)

در مکتب انبیای الهی روابط انسان‌ها با یکدیگر بر مبنای حق و عدل و کرامت انسانی سازمان یافته است. آزادی و کرامت و شرافت ریشه در جوهره وجود و فطرت انسان‌ها دارد. تمامی اصول و مبانی دین، فطری است و نظام آفرینش انسان در عرصه تکوین و تشریح بر مبنای عدالت استوار شده است؛ و کریمه ﴿لَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ﴾ (إسراء: ۷۰) به همه ابناء بشر تسری دارد. خداوند نه فقط به مسلمانان و پیروان محمد مصطفی ﷺ بلکه به همه انسان‌ها کرامت بخشیده و تخصیص و تفکیکی وجود ندارد. (ر.ک: مطهری، ۱۳۸۸: ۱۴) منشأ این کرامت و عزت را در آیه ﴿وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً...﴾ (بقره: ۳۰) "هنگامی که پروردگار تو به فرشتگان گفت: من در روی زمین جانشین و حاکمی قرار خواهم داد..." می‌توان جست که سند کرامت انسان است. چراکه روح و جان مضاف به خداوند به اضافه اشراقی و تشریفی زمینه چنان خلافت و چنین کرامتی را فراهم کرده است. (جوادی آملی، ۱۳۸۶: ۲۱۹)

ارسطو جامعه خوب را مشروط به تحول اخلاقی شهروندان می‌داند و چونان افلاطون می‌گوید:

جامعه آن‌گاه خوب است که زمینه تحول اخلاقی شهروندان را فراهم آورد و شهروند خوب، همانا انسان خوب است (فرمینی فراهانی، ۱۳۹۳: ش ۱).

این سخن با آن‌چه در فرهنگ اسلامی در باب فلسفه بعثت انبیاء آمده است (بقره: ۱۲۹) ارتباطی وثیق می‌یابد. چنان‌که رسول گرامی اسلام ﷺ فرمودند: «انی بعثت لأتمم مکارم الاخلاق» (دیلمی، ۱۳۴۹: ش ۱، ج ۱، ۱۷۴) اهتمام پیامبر اسلام ﷺ و ائمه هدی علیهم السلام به اخلاق، منظومه‌ای غنی و پرمحتوا به دست داده است که تجلی آن را می‌توان در فرهنگ انتظار بازجست. بنابراین تبیین و بازنمایی مهم‌ترین مؤلفه‌های اخلاق شهروندی در این فرهنگ ضروری و مفید می‌نماید. (brooks, 2014)

روش پژوهش

روش پژوهش در این جستار چنین است که ضمن احصای شاخص‌های اخلاق شهروندی از منابع معتبر، تأثیر و نقش آموزه انتظار و اندیشه مهدویت بر آنها، طبق روایاتی که در باب امام مهدی علیهم السلام و ویژگی‌های یاران حضرت و عصر ظهور و... وارد شده است مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد. علاوه بر این از روایات مربوط به صفات و ویژگی‌های شیعه نیز بهره برده‌ایم؛ چرا

که براساس روایات، صفات شیعه در واقع ویژگی‌های یک منتظر راستین می‌باشد و در حقیقت شخص منتظر آینه تمام‌نمای یک شیعه تمام‌عیار است؛ امام سجاد علیه السلام می‌فرماید:

المنتظرون لظهوره... اولئك المخلصون حقاً و شيعتنا صدقاً (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۵۲، ۱۲۲):

آنان که منتظران ظهور او هستند... مخلصان حقیقی و شیعیان راستین ما هستند.

امام صادق علیه السلام نیز می‌فرماید:

طوبى ليشعة قائمنا المنتظرين لظهوره فى غيبته و المطيعين له فى ظهوره (همان: ۱۵۰؛ صدوق، ۱۳۹۵ق: ج ۲، ۳۵۷):

خوشا به حال شیعیان قائم ما کسانی که در غیبتش منتظر ظهور او هستند و در حال ظهورش نیز فرمانبردار اویند.

بر این اساس تدوین این پژوهش با دو رویکرد اساسی انجام پذیرفته است: رویکرد اول، یعنی بررسی تأثیر آموزه انتظار و اندیشه مهدویت بر شاخص‌های اخلاق شهروندی، رویکردی تحلیلی است که از واکاوی مفهوم و حقیقت انتظار به دست می‌آید و رویکرد دوم، رویکردی نقلی است که با تبیین و توضیح روایات وارده در حوزه اندیشه مهدویت و هم‌چنین بیانات و گزاره‌های صادره از ائمه معصومین علیهم السلام در خصوص صفات شیعه به عمل می‌آید.

پیشینه مفهوم شهروندی

تکوین و توسعه تاریخی پدیده شهروندی هم‌چون سایر پدیده‌های مدرن، دارای یک پیشینه تاریخی بلندمدت از دولت‌شهر آتن در یونان باستان تا امپراتوری روم باستان و قرون وسطی و یک پیشینه تاریخی کوتاه‌مدت از رنسانس تا عصر روشنگری در سده ۱۸ و دوران معاصر در سده ۲۰ است. (نجاتی حسینی، ۱۳۸۰: ۲۵)

اصول حقوق بشر و شهروندی تا قرن هجدهم میلادی به صورت مکتوب، مدون و جامع نبوده است؛ اما اندیشه حفظ حقوق بشر، قدمتی به تاریخ تمدن انسانی دارد. ردپای این اندیشه را می‌توان در منشور کوروش یافت که پس از فتح بابل در سال ۵۳۸ پیش از میلاد، بر کتیبه‌ای گلی نوشته شده است.

در یونان و روم باستان که ارسطو را بنیان‌گذار و نظریه‌پرداز حقوق مردمان این سرزمین می‌دانند، اصطلاح شهروند در مقابل بیگانه و برده قرار می‌گرفته است و تنها افراد آزاد آن سرزمین به عنوان شهروند از حقوق کامل برخوردار بوده‌اند. (گیر شمن، ۱۳۸۸: ۱۴۳) آگوستین

فیلسوف قرن چهارم میلادی معتقد بود که انسان شهروند دو شهر است: شهر محل تولد و شهر خدا. او معتقد بود که در کشاکش دو نیروی خدایی و شیطانی، پیروزی نهایی از آن شهر خدا خواهد بود. (عالم، ۱۳۸۰: ۲۲۴)

در سنت اسلامی، فیلسوفانی چون فارابی و ابن سینا، مفهوم مدینه فاضله را در سنت نوافلاطونی به کاربردند و شیوه‌های اخلاقی را درباره ضرورت‌ها، حقوق و وظایف شهروندان چنین شهری مطرح کردند. فارابی با کتاب *آرای اهل مدینه فاضله* و هم‌چنین *السیاسات المدنیه* توانست بخشی از سنت یونان باستان درباره اخلاق شهروندی را به جهان اسلام و از آن طریق حتی به اروپایی که هنوز در حال شکل‌گیری اولیه خود بود منتقل کند (الفاخوری و الجبر، ۱۳۷۳: ۴۳۶)

منتسکیو در کتاب *روح القوانين* (فکوهی، ۱۳۸۱: ۱۰۷) شهروندی را مجموعه‌ای از سازوکارهای اخلاقی - مدنی می‌داند که باید آن را در مفهوم روابطی که میان شهروندان حاکم است تعریف کرد. عدم رعایت حقوق بشر و شهروندی و اصول اولیه انسانی در دوران قرون وسطی باعث شد که اروپائیان به فکر نگارش و اعلام آن بیافتند. «اعلامیه جهانی حقوق بشر و شهروندی و شهروند» فرانسه در سال ۱۷۸۹ از اولین اسنادی است که در باب این موضوع نگاشته شده است. (قیوم‌زاده و جهانگیری مقدم، ۱۳۹۳: ش ۱۸)

در نتیجه انقلاب صنعتی و سرازیر شدن شمار فراوانی از مردم در سده‌های نوزدهم و بیستم از خانه‌های روستایی‌شان به محیط‌های شهری که به علت دایر شدن مشاغل از سوی نظام صنعتی در مناطق شهری به وجود آمده بود، دشواری‌های فراوانی برای افرادی که باید خود را با زندگی شهری سازگار کنند، فراهم می‌آمد. وانگهی گسترش شهرها، مسائل و مشکلات شهری بی‌شماری از جمله ازدحام جمعیت، آلودگی هوا و صدا، تراکم وسایل نقلیه و... را پدید آورده بود. در این شرایط زندگی شهری و مسائل آن، ماهیت جدیدی پیدا کرده بود که توجه بسیاری از جامعه‌شناسان اولیه، به ویژه ویرث و زیمل را به خود جلب می‌کرد. از همین‌جا نخستین مکتب عمده جامعه‌شناسی آمریکایی، یعنی مکتب شیکاگو شکل گرفت، چراکه از شهر شیکاگو به‌عنوان آزمایشگاهی برای بررسی شهروندگرایی و مشکلات آن استفاده شد. (ریترز، ۱۳۸۰: ۹)

مفهوم شهروندی در برداشت امروزی

شهروندی یکی از فرآیندهای جامعه مدرن است و در عرف جامعه‌شناسی برخاسته از نگرش عقلانی نسبت به قانون و حقوق افراد در جامعه است. شهروندی از جمله مفاهیمی است که

هم چون برخی از برنامه‌های رایانه‌ای، با هرزبانی نوشته شده و در هر محیطی عمل می‌کند، به شرط آن که امکاناتی که با آن همراه شده و به آن تشخص و وجود بخشیده، برای آن محیط تعریف شود. (پژوهنده، ۱۳۹۱: ش ۹۴)

انگاره شهروندی بر این باور متکی است که یک قلمرو عمومی وجود دارد که انسان خود را در آن بازمی‌شناسد، بنابراین دلیلی وجود ندارد که این ویژگی‌ها صرفاً در محدوده ملی باقی بماند بلکه می‌تواند فراتر از ملیت، قابل تصور باشد. با ظهور پدیده پرستاب جهانی شدن مفهوم "شهروند جهانی" با عبور از محدودیت‌ها و مرزهای سرزمینی و بهره‌گیری از هنجارها و ارزش‌های مشترک انسانی، ایجاد جهان‌شهری اخلاقی را پی می‌گیرد. نظریه اجماع اساسی بر اخلاق جهانی و ارزش‌های این مقال را اولین بار هانس کونگ در سال ۱۹۹۷ در کتاب *اخلاق جهانی برای سیاست جهانی و اقتصاد جهانی* مطرح کرد. (کونگ، ۱۳۸۹: ۵۷) همان طور که از آرای فلاسفه‌ای چون افلاطون و ارسطو و آگوستین و... برمی‌آید جمع بین شهروندی که خود را وابسته به مرزهای جغرافیایی معین و نظام سیاسی مشخص می‌داند با آن که شهروندی خود را در تعلقاتش به یک حوزه فکری و فرهنگی خاص باز می‌جوید مابینتی وجود ندارد، اما پر واضح است که قدر و جایگاه شهروند جهانی را نصابی بالاتر و ترازوی بالاتر است.

مفهوم شهروند جهانی با دین مبین اسلام که ارزش‌های جهان‌شمولی چون ایده امت واحده اسلامی (انبیاء: ۹۲) و تشکیل حکومت واحد اسلامی (نور: ۵۵) را مطرح می‌کند، ارتباط وثیقی می‌یابد. مکتبی که فرهنگ انتظار و بشارت ظهور منجی آخرالزمان بر تارک آن می‌درخشد. فرهنگ هویت‌خواهی که گسترش عدالت (انعام: ۱۱۵؛ نحل: ۹۰) و پاسداشت کرامت انسان (إسراء: ۷۰) در جهانی بدون مرزهای جغرافیایی و دارای فرهنگ واحد جهانی را خواستار است. (عیوضی، ۱۳۹۱: ش ۲۳) فرهنگی که نقطه عزیمت آدمی در توسعه اخلاق شهروندی را رهایی شخص از فردگرایی و منفعت‌طلبی می‌بیند، چرا که شهروند جامعه منتظر با دیگر شهروندان پیوند عاطفی داشته و از این طریق به یک نظم معنایی عمیق دست یافته و با کلیشه‌های مصطلح و رایج اخلاق شهروندی به لحاظ عمق و وسعت و معنا فاصله می‌گیرد.

مؤلفه‌های اخلاق شهروندی در آینه مکتب انتظار

اخلاق شهروندی فراتر از اخلاق فردی است و با نظام سیاسی و اجتماعی ارتباطی انکارناشدنی دارد. چنان‌که در طول تاریخ بزرگان علم و دین بدان توجه و عنایت داشته‌اند. محمد غزالی در *احیاء العلوم* به تبیین مبادی اخلاق می‌پردازد؛ خواجه نظام‌الملک در صدد اخلاقی

کردن سلطان سلجوقی است، سعدی به سراغ مردم می‌رود تا اخلاق اجتماعی را آموزش دهد، این ندیم متون خاصی را در زمینه اخلاق ارائه می‌دهد، خواجه نصیرالدین طوسی می‌آموزد که با عقل و دیدگاه فلسفی باید به مسائل اندیشید، و فارابی یکی از مبانی و مبادی جامعه مدنی را اخلاق شهروندی می‌داند. (عباسی، ۱۳۹۸)

جامعه مدنی از نظر فارابی جامعه‌ای نظام‌یافته و مبتنی بر نظام اخلاقی و ارزشی است و همین خصیصه است که هویت جامعه را مشخص و در مسیر غایات و اهدافش پویا و بالنده می‌کند. فارابی ارزشی بودن جامعه مدنی را به دلیل ابتدای آن بر قوانین الهی می‌داند و معتقد است مردمی که دین دارند الگوی اخلاق و فضایل آن هستند و به‌عنوان امت فاضله ملقب می‌شوند. از نظر فارابی، کردار و تقریر رئیس مدینه فاضله معیار عمل اهل مدینه است. (مدرسی، ۱۳۹۱: ش ۱۲)

بر پایه این تفکر، اخلاق شهروندی منتظر برگرفته از رهنمودهای گفتاری و الگوهای رفتاری امام منتظر خویش است و باید بر مدار انتظارات و توقعات ولی عصر خود حرکت کند. اخلاق شهروندی، براساس خوانشی که در مکتب انتظار می‌یابد در حقیقت بازنمایی فطرت انسان به خود وی است. فطرتی که دین می‌خواهد نشانه‌های آن را در فضای زیستی جلوه‌گر کند و نگاه متعالی اسلامی را این بار در مقوله‌ای به نام شهروندی منتظر متجلی سازد.

مشخصه‌های اختصاصی شهروند منتظر

اصولاً هر موضوع فرهنگی را می‌توان در سه سطح معرفت (شناخت)، احساس (عاطفه) و رفتار (عملکرد) مورد بررسی و واکاوی قرار داد. سطح اول که بینشی است، مجموعه منسجمی از شناخت‌ها و معرفت‌ها را در برمی‌گیرد که شالوده فعالیت‌های بشر در گستره اندیشه را تشکیل می‌دهد. در سطح گرایشی یا مرحله عاطفی، آموزه‌هایی مانند ارزش‌ها، اخلاق و حقوق، میان مقولاتی مانند خوب و بد، شایست و ناشایست و مطلوب و نامطلوب مرزبندی می‌شود. در آخرین سطح نظام کنشی قرار دارد و از آموخته‌ها و اندوخته‌هایی تشکیل شده که هماهنگی رفتار آدمی با افعال دیگران را ممکن می‌سازد. در این قلمرو، گزاره‌های دو لایه پیشینی بینش و گرایش امکان ظهور و بروز می‌یابد و آموزه‌های عملی و فنون رفتاری انسان شکل گرفته و ترسیم می‌شود. (فاضل قانع، ۱۳۹۳: ۳۵۳)

با این وصف در هویت اخلاقی فرد منتظر، معرفت او به امام و مقام ولایت با احساس محبت و عشق او به حضرت ولی عصر علیه السلام عجین می‌شود و در رفتار او نمود می‌یابد. به دیگر سخن،

شخصیت فرد منتظر در ابعاد گوناگون معرفت‌شناختی، عاطفی و احساسی، در رفتار فردی و اجتماعی او بازتابی می‌شود. معرفت زمینه‌ساز عشقی سرشار در فرد منتظر می‌شود که زمینه اطاعت و پیروی و انتظار حقیقی را در فرد ایجاد می‌کند؛ به عبارت دیگر، هویت اخلاقی فرد منتظر، ریشه در ایمان و عشق برآمده از معرفت به امام دارد.

ابوبصیر از حضرت صادق علیه السلام روایت می‌کند:

آیا شما را از چیزی مطلع کنم که خداوند عمل بندگانش را جز به وسیله آن نمی‌پذیرد؟ گفتیم: بفرمائید بدانیم؟ فرمود: آن گواهی دادن به یگانگی خدا و رسالت محمد صلی الله علیه و آله و دوستی ما و بیزاری از دشمنان ما و پارسائی و کوشش در امر دین و صبر و انتظار برای ظهور قائم ماست. هر کس مشتاق است که از یاران قائم ما باشد، باید منتظر باشد و در حالی که منتظر است باید پرهیزکاری پیشه سازد و دارای اخلاق نیکو باشد و بدین گونه انتظار آن روز کشد. (نعمانی، ۱۳۹۷ق: ۲۰۰)

در توفیق مبارک امام مهدی علیه السلام به شیخ مفید آمده است:

فَلْيَعْمَلْ كُلُّ امْرِيٍّ مِنْكُمْ بِمَا يَفْرُبُ بِهِ مِنْ مَحَبَّتِنَا وَ يَتَجَنَّبُ مَا يَدْنِيهِ مِنْ كِرَاهَتِنَا وَ سَخَطِنَا
(طبرسی، ۱۴۰۳: ج ۲، ۴۹۸)؛

باید هر یک از شما به آن چه با آن به محبت ما نزدیک می‌شود عمل کند، و از اعمالی که موجب کراهت و ناخشنودی ماست، اجتناب نماید.

این پشتوانه معرفتی و عاطفی، فضائل و کمالاتی چون تقوا و پارسایی، قانون‌مداری، نظم‌پذیری، حُسن خلق، مردم‌داری، فقیرنوازی، تلاشگری، تواضع، صبر و... را در نهاد جان فرد منتظر می‌کارد تا در جهت تحقق اهداف امام یعنی حق، عدل و تمام ارزش‌های متعالی انسانی مجاهده کند. پیامبر صلی الله علیه و آله می‌فرماید:

طُوبَى لِمَنْ أَدْرَكَ قَائِمَ أَهْلِ بَيْتِي وَ هُوَ يَأْتُمُّ بِهِ فِي غَيْبَتِهِ قَبْلَ قِيَامِهِ وَ يَتَوَلَّى أَوْلِيَاءَهُ وَ يَعَادِي أَعْدَاءَهُ ذَلِكَ مِنْ رُفْقَائِي وَ ذَوِي مَوَدَّتِي وَ أَكْرَمُ أُمَّتِي عَلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۱، ۲۸۶)؛

خوشا به حال کسی که قائم‌خاندان مرا درک کند؛ در حالی که پیش از دوران قیام، به او و امامان پیش از او اقتدا کرده و از دشمنان ایشان، اعلام بیزاری کرده باشد. او از دوستان و همراهان من و گرامی‌ترین امت، نزد من است.

در روایتی از امام رضا علیه السلام در ارتباط با شیعیان امام زمان علیه السلام آمده است:

وَأَنَّ مِنْ دِينِهِمُ النُّورَ وَ الْعِفَّةَ وَ الصِّدْقَ وَ الصَّلَاحَ وَ الْإِحْتِبَادَ وَ آدَاءَ الْأَمَانَةِ إِلَى الْبَرِّ وَ

الْفَاجِرِ وَطَوْلِ السُّجُودِ وَالْقِيَامِ بِاللَّيْلِ وَاجْتِنَابِ الْمُحَارِمِ وَانْتِظَارِ الْفَرَجِ بِالصَّبْرِ وَحُسْنِ
الصُّحْبَةِ وَحُسْنِ الْجَوَارِ وَبَدَلِ الْمَعْرُوفِ وَكَفِّ الْأَذَى وَبَسْطِ الْوَجْهِ وَالتَّصِيحَةِ وَالرَّحْمَةِ
لِلْمُؤْمِنِينَ؛

دین‌شان ورع، عفت و صداقت، صلاح، اجتهاد، رد امانت به نیکوکار و بدکار، طول
سجود، شب زنده‌داری، دوری از محرّمات، انتظار فرج با شکیبایی، معاشرت خوب،
رفتار مناسب با دیگران، بذل نیکی، پرهیز از آزار دیگران، گشاده‌رویی، خیرخواهی و
رحمت برای مؤمنان است. (حرانی، ۱۴۰۴: ۴۱۶؛ صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۳۳۷)

تفسیر قمی ذیل آیه: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهَ بِقَوْمٍ
يَحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ يَجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ» (مائده: ۵۴)
"ای کسانی که ایمان آورده‌اید، هر کس از شما از دین خود برگردد، به زودی خدا گروهی [دیگر]
را می‌آورد که آنان را دوست می‌دارد و آنان [نیز] او را دوست دارند. [اینان] با مؤمنان، فروتن،
[و] بر کافران سرفرازند. در راه خدا جهاد می‌کنند" می‌نویسد: نَزَلَتْ فِي الْقَائِمِ عَلَيْهِ وَأَصْحَابِهِ
«يَجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ». (مائده: ۵۴) (قمی، ۱۴۰۴: ج ۱، ۱۷۰؛
مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۳، ۵۷۷)

شاخص‌ها (ویژگی‌های اساسی) اخلاق شهروندی

نظر به بررسی‌های به عمل آمده در متون و منابع غربی^۱ به عنوان خاستگاه ادبیات رایج
مفهوم نوین شهروندی، در این پژوهش هشت عنوان از مهم‌ترین شاخص‌های اخلاق
شهروندی انتخاب و در آینه فرهنگ انتظار و اندیشه مهدویت بازنمایی و تبیین می‌شود.
این مؤلفه‌ها عبارتند از: قانون‌گرایی، رعایت نظم و انضباط اجتماعی، احساس مسئولیت
مدنی، سلوک و سازگاری اجتماعی، تعاون و همکاری جمعی، احساس مسئولیت نسبت به
محیط‌زیست، احترام به حقوق اجتماعی دیگران و تعامل و معاشرت اجتماعی.
چنان‌که پیشتر گفتیم هر یک از عناوین فوق با دو رویکرد تحلیلی (تأثیر اندیشه انتظار بر
مؤلفه مورد نظر) و رویکرد نقلی (بیان احادیث و روایات وارده در باب اندیشه مهدویت و
ویژگی‌ها و صفات شیعیان) مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱. قانون‌گرایی

قانون ستون نگه‌دارنده هر اجتماع و حاکمیت است و قانون‌گرایی یکی از مؤلفه‌های کلیدی

1. Association for Citizenship Teaching, 2018; brooks, 2014

جامعه محسوب می‌شود. (میرباقری و خزایی، ۱۳۹۷: ش ۴۴) قانون‌گرایی از آن جهت دارای اهمیت است که وجه تفکیک زندگی مدنی از زندگی غیرمدنی انسان‌ها است.

الف) رویکرد تحلیلی (تأثیر اندیشه انتظار بر قانون‌مداری شهروند منتظر)

منتظر در جهت ایجاد جامعه منتظر و آرمان‌ها و اهداف امام، تلاش می‌کند این تلاش‌ها بدون وجود یک جامعه قانونمند ممکن نیست. بدون وجود قوانین متقن و محکم و مقررات جامع و مانع امکان ایجاد یک جامعه برقرار و بردوام ممکن و میسر نیست. بنابراین قانون‌گرایی را می‌توان مهم‌ترین مشخصه اخلاق شهروند منتظر دانست. شهروند منتظر که اجرای قوانین الهی در جامعه موعود را در دل و جان می‌پروراند، نه از روی ترس، بلکه به واسطه راستی، امانتداری و پایبندی به ارزش‌ها خود را ملتزم به پذیرش قوانین دانسته و با لذت و آسانی به آن‌ها می‌گردد. لازم به ذکر است مراد از قانون‌گرایی، تن دادن به قوانینی است که براساس شرع اسلام و مطابق با فطرت و ساخت انسان‌ها و سیره‌های عقلایی باشد و یا لاقلاً مخالف با آنها نباشد. البته در صورت مخالفت می‌توان تقیه کرد و اگر آن هم ممکن نباشد چه بسا باید هجرت کرد که از اینها باید در جای دیگری گفتگو کرد.

ب) رویکرد نقلی

در روایات مهدوی، آن‌جا که به عملکرد مهم آن حضرت اشاره می‌کند بیشترین تأکید بر برقراری عدالت و قسط است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در توصیف عملکرد مهدی موعود عجل الله فرجه می‌فرماید:

يُنَالُ الْأَرْضَ قِسْطًا وَعَدْلًا كَمَا مِلْتُمْ ظُلْمًا وَجَوْرًا (نعمانی، ۱۳۹۷: ق: ۱۸۹)؛

زمین را از قسط و عدل پر می‌کند چنان‌که از ظلم و جور پر شده است.

واضح است که عدالت عاملی برای استحکام نظم اجتماعی، رعایت هنجارهای دینی و جلوگیری از کج‌روی به شمار می‌آید و رعایت قانون از ملزومات تحقق جامعه‌ای است که مبتنای آن براساس عدل و دادگری است.

امام مهدی عجل الله فرجه در هنگام ظهور وقتی که یارانش را به شهرهای مختلف می‌فرستد آنها را سفارش به عدل و احسان می‌کند:

يَفْرَقُ الْمَهْدِيُّ اصْحَابَهُ فِي جَمِيعِ الْبُلْدَانِ وَيَأْمُرُهُم بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ... (یزدی

حائری، ۱۴۲۲، ج ۲، ۱۷۲)؛

... حضرت مهدی عجل الله فرجه اصحاب خود را به تمام شهرها می‌فرستد و آنان را به عدل و

نیکی فرمان می‌دهد.

امام صادق علیه السلام در ضمن حدیثی دیگر می‌فرماید:

وَإِنَّ قَائِمَنَا إِذَا قَامَ... أَمَا وَاللَّهِ لَيَدْخُلَنَّ عَلَيْهِمْ عَدْلُهُ جَوْفَ بُيُوتِهِمْ كَمَا يَدْخُلُ الْحَرُّ وَالْقَرُّ
(نعمانی، ۱۳۹۷ ق: ۲۹۷)

همانا قائم آل محمد صلی الله علیه و آله هنگامی که ظهور می‌کند... به خدا قسم حضرت عدالتش را بر آنها و اندرون خانه‌های آنها وارد خواهد کرد، همان‌گونه که گرما و سرما داخل می‌شوند.

همان‌طور که گذشت برقراری عدالت و قسط و احسان بدون قانون و قانون‌گرایی ممکن نیست. بلکه خود از مصادیق عدالت و یا زمینه‌ساز ایجاد عدالت است.

۲. نظم‌پذیری

نظم در لغت، به معنای آسایش، ترتیب و توالی (ابن منظور، ۱۴۱۴: ج ۱۲، ۵۷۸) و آراستن، برپاداشتن و ترتیب دادن کارهاست. (ر.ک: ملکی راد و گودرزی، ۱۳۹۶: ش ۱۸) از نظر آگوست کنت، جامعه برای نظم، نیاز به ارزش‌های مشترکی دارد که این امر اغلب از طریق دین ایجاد می‌شود و همبستگی اجتماعی را تسهیل می‌کند. (کوزر، ۱۳۷۳: ۳۳)

الف) رویکرد تحلیلی (تاثیر اندیشه انتظار بر نظم‌پذیری شهروند منتظر)

آفرینش براساس نظم استوار است و در دستگاه خلقت، هر پدیده‌ای مأموریت و کار ویژه‌ای به عهده دارد. نظم شگفت‌انگیزی که در همه مخلوقات عالم وجود دارد، معلول تدبیر خداوند حکیم، مدبر و تواناست. خداوند متعال همین نظم را در زندگی انسان‌ها و روابط اجتماعی آنان نیز می‌پسندد. بی‌نظمی، هرج و مرج و به‌هم‌ریختگی کارها از مهم‌ترین خطراتی است که هر جامعه‌ای را تهدید می‌کند. شهروندان جامعه منتظر که برای تحقق حکومت جهانی امام عصر علیه السلام به تشکیلات و سازمان‌دهی محتاجند، بیش از هر چیزی باید نظم و انضباط را سرلوحه اقدامات خود قرار دهند، چرا که نظم‌پذیری شرط اصلی توانایی سازمانی است. خاصه آن‌که آن سازمان بخواهد دنیا را به نظم و انضباط درآورد و انسجامی جهانی پی‌افکند. بدین لحاظ فرد منتظر باید از انضباطی متین، نظم منطقی و روحیه‌ای تشکیلاتی برخوردار باشد.

ب) رویکرد نقلی

امام علی علیه السلام در ویژگی یاران امام مهدی علیه السلام چنین می‌گوید:

كَأَنِّي أَنْظُرُ إِلَيْهِمْ وَالزِّيَّ وَاحِدٌ، وَالْقَدُّ وَاحِدٌ، وَالْحُسْنُ وَاحِدٌ، وَالْجَمَالُ وَاحِدٌ، وَاللِّبَاسُ وَاحِدٌ،
كَأَنَّمَا يَطْلُبُونَ شَيْئًا ضَاعَ مِنْهُمْ... (سیدبن طاوس، ۱۴۱۶: ۲۹۴)

گویی آنان را می‌نگرم که زی و هیأتی یکسان، قد و قامتی برابر، در جمال و برازندگی همانند و هم لباسند مثل این که گمشده‌ای دارند که به دنبال آن می‌گردند....

چشمان حقیقت‌بین و نگاه دوراندیشانه امیرالمؤمنین علیه السلام در کلامی دیگر مهم‌ترین ویژگی پس از تقوای الهی را برای جامعه اسلامی رعایت نظم در کارها معرفی می‌کند. امام علی علیه السلام که بارها نتایج زیان‌بار بی‌نظمی و تشتت فکری و عملی را در بین جامعه اسلامی دیده بود، در بستر شهادت و در آخرین پیامش، فرزندان خود و مسلمانان را به تقوای الهی و نظم در کارها فرامی‌خواند:

أوصیکما و جمع أهلی و ولدی و من بلغه کتابی بتقوی الله و نظم أمرکم (نهج البلاغه، ۱۴۱۴: نامه ۴۷).

در عهدنامه مالک اشتر به عنوان دستورالعملی راهگشا و نسخه‌ای شفاف‌بخش برای همه شیعیان و موالیان حضرتش در درازنای تاریخ، رعایت نظم را این چنین مورد تأکید قرار می‌دهد: از عجله در مورد کارهایی که وقت‌شان نرسیده، یا سستی در کارهایی که امکان عمل آن فراهم شده، یا لجاجت در اموری که مبهم است، یا سستی در کارها هنگامی که واضح و روشن است، بر حذر باش! و هر امری را در جای خویش و هر کاری را به موقع خود انجام بده (همان: نامه ۵۳).

امام علی علیه السلام از جمله اهداف نزول کتاب الهی را ایجاد نظم در زندگی و انضباط در عمل می‌داند:

...ألا إنَّ فیهِ عِلْمَ ما یأتی وَالْحَدِیثَ عَنِ الْماضی وَدَوَاءَ دَائِکُمْ وَنَظْمَ ما بَیْنَکُمْ... (همان: خطبه ۱۵۸).

امام مکرر به شیعیانش توصیه می‌کرد که در انضباط اداری بکوشند و نظم در امور را فراموش نکنند و آن چه را باید انجام دهند، در زمان‌های مقرر سامان دهند و لحظه‌ها را با بی‌نظمی و به هم ریختگی تباه نسازند.

با این وصف می‌توان دریافت که فرهنگ مهدوی به نظم و برنامه‌ریزی اهمیت فراوانی می‌دهد و از منتظران می‌خواهد که تمام کارهای خود را طبق نظم و قاعده انجام دهند و از بی‌برنامگی بپرهیزند. بنابراین می‌توان به صراحت چنین گفت که "شهروند منتظر همانا شهروند منظم است."

۳. مسئولیت اجتماعی

مسئولیت اجتماعی عبارت از تعهدات و مسئولیت‌هایی است که انسان در فرآیند زندگی اجتماعی و تعامل با دیگران ناگزیر از رعایت آن می‌باشد. این مفهوم به صورت دقیق‌تر به معنای انجام وظایف فردی توسط احاد افراد در جهت حفظ، مراقبت و کمک به جامعه‌ای است که در آن زندگی می‌کنند. مسئولیت اجتماعی به مثابه یک خرد جمعی است که می‌تواند یک جامعه را چنان قدرتمند کند که شهروندانش حتی در تنهایی هم بتوانند انرژی و گرمی جامعه را در کنار خود احساس کنند، و نبودش هم می‌تواند یک جامعه را چنان از درون تهی سازد که که هیچ شور و شعور و حرکتی را نتوان در آن بازجست.

بعد اخلاقی مسئولیت اجتماعی فراتر از باید و نبایدهای قانونی است و ده‌ها مفهوم بالاسری، موازی و زیرمجموعه مانند توسعه پایدار، اقتصاد سبز، خیرخواهی و... نیز در مفاد نانوخته آن مندرج است. زیرا تنها استقرار فیزیکی در شهر مثبت مفهوم شهروندی نیست، بلکه شهروند باید در مدیریت شهری ایفاگر نقش و مسئولیت باشد.

الف) رویکرد تحلیلی (تأثیر اندیشه انتظار بر مسئولیت اجتماعی شهروند منتظر)

از دیگر شاخصه‌های جامعه منتظر، مسئولیت اجتماعی است. طبق آموزه‌های دینی شهروند منتظر باید در مسائل اجتماعی، اعم از فرهنگ و اقتصاد و سیاست و حتی بلایای طبیعی و حوادث غیرمترقبه احساس تکلیف کند و در حدّ توان و امکان خویش در رفع این مسائل بکوشد. چنان‌که طبق آموزه‌های دینی همه افراد جامعه نسبت به یکدیگر و نیز نسبت به دولت مردان و زمامداران جامعه و حتی محیط زیست و... دارای حق و مسئولیت‌اند.

مسئولیت اجتماعی با معنای انتظار در آمیختگی بسیاری دارد. چرا که اساساً فرد منتظر، حالتی سازنده، فعال، پویا و تأثیرگذار دارد و دائماً در تلاش است تا زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی را برای ظهور امام آماده کند. او نه تنها به لحاظ ویژگی‌های فردی، خود را برای عصر ظهور تربیت می‌کند، بلکه کسب دانش و مهارت‌های اداری، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی و تشکیلاتی را نیز برای ورود به عصر ظهور در دستور کار خود دارد؛ بنابراین جامعه مهدوی، جامعه‌ای پویا، آماده و دنبال‌گیر آرمان مهدوی است.

از آن‌جا که مفهوم شهروندی در ذات خود با حرکت و روح جمعی در آمیخته است و شهروند منتظر نیز در پی در انداختن حرکتی فراگیر است تا بتواند شرایط را برای تمهید مقدمات استقرار حکومت جهانی ولی عصر^ع آماده‌سازی کند، بنابراین احساس مسئولیت اجتماعی جزء

انفکاک ناپذیر شخصیت شهروند منتظر و از ویژگی‌های اخلاقی برجسته اوست. چنانچه قبلاً گذشت انتظار سازنده و اصیل، فکر و روحیه انسان را تنظیم می‌کند و او را براساس طرح و برنامه به حرکت وامی‌دارد. بنابراین انتظار صرفاً یک حالت روانی نیست بلکه احوال روحی جریان یافته‌ای است که به اقدام و عمل می‌انجامد. از این رو در ادبیات دینی آن را افضل اعمال و نه افضل حالات برشمرده‌اند. لذا احساس مسئولیت اجتماعی و مشارکت جویی در اقدامات اصلاحی و رشد و تعالی جامعه، در سیمای ترسیم شده از شهروند منتظر کاملاً نمایان است.

ب) رویکرد نقلی

در حدیثی از امام باقر علیه السلام در بیان ویژگی یاران حضرت مهدی علیه السلام می‌خوانیم:

لِیَعْنُ قَوِیْمٌ ضَعِیْفُکُمْ وَ لِیَعْفُ غَنِیْمُکُمْ عَلٰی فُقَیْرُکُمْ وَ لِیَنْصَحَ الرَّجُلُ اَخَاهُ النَّصِیْحَةَ لِنَفْسِهِ (طبری، ۱۴۲۰: ۱۱۳):

توانمندان شما باید به ضعیفان تان کمک کنند و اغنیای شما به فقیران تان مهربانی کنند، هرکس باید برادر دینی خود را نصیحت کند، نصیحتی که به نفع برادرش باشد.

در فرازی از کلام امام رضا علیه السلام در ارتباط با شیعیان امام زمان علیه السلام آمده است:

... اِنْتَظِرِ الْفَرَجَ بِالصَّبْرِ وَ حُسْنِ الصُّحْبَةِ وَ حُسْنِ الْجَوَارِ وَ بَدَلِ الْمَعْرُوفِ وَ كَفِّ الْأَدَى وَ بَسْطِ الْوَجْهِ وَ النَّصِیْحَةِ وَ الرَّحْمَةِ لِلْمُؤْمِنِیْنَ؛

دین‌شان ورع، عفت و صداقت، صلاح، اجتهاد، رد امانت به نیکوکار و بدکار، طول سجود، شب زنده‌داری، دوری از محرمات، انتظار فرج با شکیبایی، معاشرت خوب، رفتار مناسب با دیگران، بذل نیکی، پرهیز از آزار دیگران، گشاده‌رویی، خیرخواهی و رحمت برای مؤمنان است. (حرانی، ۱۴۰۴: ۴۱۶؛ صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۳۳۷)

تکامل انسان و جامعه، کوشش در اقامه قسط و عدل، و مبارزه با ظلم و بی‌عدالتی، از جمله نمودهای انتظار مسئولانه‌اند. با این همه، منتظر مسئول می‌داند که عدالت فراگیر و جهانی، تنها در سایه دولت مهدوی پدید می‌آید. از این رو، آماده‌سازی زمینه‌های ورود به آن دوره را وظیفه خود می‌شمرد.

۴. سلوک و سازگاری اجتماعی

سلوک و سازگاری اجتماعی در فرهنگ مفاهیم سیاسی به معنای مدارا، تسامح، دیگرپذیری و نیز نوعی رواداری و عدم تداخل و تقابل با آرا، عقاید، نگرش و رفتار دیگران است. مدارا از

منظر درون دینی فضیلتی اخلاقی است که به گونه فردی و اجتماعی به صورت رفتاری مهربانانه و هدایتگرانه با خود به منظور انقیاد نفس و نیز هدایت افراد برای ساختن جامعه انسانی و متعالی مطرح می شود. بدین ترتیب مدارا هم موجب شکوفایی انسانیت انسان و هم عامل تحقق جامعه انسانی می گردد. (طباطبایی، ۱۳۹۵: ش ۷۳)

این سلوک و سازگاری اجتماعی زمینه ساز جذب دیگر انسان ها به ارزش های متعالی مکتب اسلام است نه بهانه ای برای دست کشیدن از ارزش های مکتبی. به فرموده امام رضا علیه السلام:

... فَإِنَّ النَّاسَ لَوْ عَلِمُوا مَحَاسِنَ كَلِمَاتِنَا لَاتَّبَعُونَا (صدوق، ۱۴۰۳: ۱۸۰)

اگر مردم بر سخنان نیک ما آگاهی پیدا کنند قطعاً از ما پیروی خواهند کرد.

امام صادق علیه السلام نیز می فرماید:

كُونُوا دُعَاةً لِلنَّاسِ بِغَيْرِ أَلْسِنَتِكُمْ؛ لِيَرَوْا مِنْكُمْ الْوَعْدَ وَالْإِحْتِمَادَ وَالصَّلَاةَ وَالْحَيْرَةَ؛ فَإِنَّ ذَلِكَ دَاعِيَةٌ (كلینی، ۱۴۲۹: ج ۳، ۲۰۲)

مردم را با غیر زبان خود [به مذهب خویش] دعوت کنید، تا پارسایی و سختکوشی [در عمل و عبادت] و نماز و خوبی را از شما ببینند؛ زیرا اینها، خود [بهترین] مبلغانند.

الف) رویکرد تحلیلی تأثیر اندیشه انتظار بر سازگاری اجتماعی شهروند منتظر

از ویژگی های بارز جامعه آرمانی مدارا و سلوک و سازش با هم نوعان و برقراری روابط دوستانه و کریمانه با هم کیشان و شهروندان است. اندیشه انتظار شاخصه هایی چون حسن خلق، تواضع و فروتنی، و صبر و بردباری را به عنوان مهم ترین لوازم سلوک و سازگاری اجتماعی به منظور تحقق اهداف عالی امام عصر علیه السلام در فرد منتظر تقویت می کند. این جمله مشهور است: خلقی که در انتظار ظهور مصلح است، خود باید صالح باشد. صالح بودن یعنی هماهنگی با نظام هستی، یعنی مزین بودن به همه زیبایی های رفتاری و سجایای اخلاقی.

حُسن خلق: اخلاق نیکو و رفتار پسندیده از زیباترین جلوه های رفتاری و از مهم ترین عوامل موفقیت و پیشرفت انسان در اجتماع است و بسط و گسترش آن در توسعه عدالت در جامعه نیز مؤثر خواهد بود.

فرد منتظر با رفتار شایسته و برخورد صحیح با هم نوعان در تمام رده ها و سطوح اجتماعی باعث تقویت روابط و مناسبات اجتماعی شده و زمینه های حل بسیاری از مشکلات اجتماعی و گرفتاری های مردم را فراهم آورده و ابعاد و آثار بسیاری از مشکلات عصبی و روانی را حذف کرده و یا کاهش می دهد.

تواضع و فروتنی: تواضع و فروتنی را می‌توان مادر ارزش‌ها و کلید گنجینه کمالات نامید، و ضد آن تکبر و بزرگ‌نمایی و فخر فروشی است که از صفات رذیله، و مایه و پایه انحرافات فکری و عملی است. تواضع و فروتنی موجب نشر ارزش‌ها، و مایه شرافت و کرامت، و زینت انسان‌های والا، و موجب وقار و آرامش و رفعت مقام، و جوشش چشمه‌های حکمت در روح و روان، و دوستی و سلامتی و وفور نعمت بوده و اسلحه‌ای نیرومند در برابر نیرنگ‌های ابلیس و باعث افزایش عقل و درایت است. افتادگی و تواضع از دیگر خصلت‌های اخلاقی شهروند منتظر است که اهداف عالی او را در رشد و تعالی فردی و اجتماعی تامین می‌کند و در ذیل مدارا و سازگاری در برابر دیگران، محبوبیت اجتماعی و رضایت الهی را نیز به همراه دارد.

صبر و بردباری: از خصوصیات بارز شهروند منتظر تعامل مثبت و سازنده با مردمان است. از آن‌جا که افراد جامعه روحیات گوناگون، سلیق متفاوت، تفکرات مختلف و خلقیات متنوعی دارند؛ بنابراین در تعاملات اجتماعی همواره پدید آمدن شرایط نادلخواه محتمل است. حلم و بردباری از مهم‌ترین عواملی است که می‌تواند از تأثیرات دل‌آزار و ناخوشایند این مواجهات بکاهد و تلائم و سازگاری با دیگر شهروندان را رقم زند. شهروند منتظر می‌داند که با مدد جستن از این کرامت اخلاقی می‌تواند مسیر تحقق اهداف والای قیام و انقلاب جهانی امام عصر علیه السلام را با سرعت و سهولت بیشتری طی کند و بر موانع و مصائب پیش رو فائق آید. از این رو در بسیاری از احادیث بر لزوم حفظ استقامت و شکیبایی در دوران پرفراز و نشیب غیبت توصیه شده است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید:

بِالصَّبْرِ يَتَوَقَّعُ الْفَرَجُ؛

با شکیبایی انتظار گشایش می‌رود (کراجکی، ۱۴۱۰ ق: ۱، ج ۱؛ ۱۳۹؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۷۱، ۹۶).

(ب) رویکرد نقلی

امام صادق علیه السلام می‌فرماید:

... مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَكُونَ مِنْ أَصْحَابِ الْقَائِمِ فَلْيَنْتَظِرْ وَ لْيَعْمَلْ بِالْوَرَعِ وَ مَحَاسِنِ الْأَخْلَاقِ وَ هُوَ مُنْتَظَرٌ... (نعمانی، ۱۳۹۷ ق: ۲۰۰)؛

کسی که دوست دارد از یاران قائم باشد، پس باید منتظر باشد و در همان حال انتظار از گناهان دوری کند و به زیبایی‌های اخلاقی آراسته باشد. او منتظر واقعی است.

امام عسکری علیه السلام در بخشی از نامه خویش به ابن بابویه قمی، چنین می‌فرماید:

همواره شکیبا و منتظر فرج باش (طبرسی، ج ۲، ۴۹۷).

هم چنین در روایتی از امام رضا علیه السلام می خوانیم:

ما أَحْسَنَ الصَّبْرِ وَانْتَظَرَ الْفَرَجَ، أَمَا سَمِعْتَ قَوْلَ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ: ﴿وَإِذْ يَقُبُوا إِلَيَّ مَعَكُمْ رَقِيبٌ﴾^۱
 ﴿فَانْتَظِرُوا إِلَيَّ مَعَكُمْ مِنَ الْمُنتَظِرِينَ﴾؟!^۲ فَعَلَيْكُمْ بِالصَّبْرِ؛ فَإِنَّهُ إِذَا يَجِيءُ الْفَرَجَ عَلَى
 الْيَأْسِ فَقَدْ كَانَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ أَصْبَرَ مِنْكُمْ (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۶۴۵):

شکیبائی و انتظار فرج چقدر نیکو است، آیا گفته خدا را شنیدید که فرمود: «شما منتظر باشید که من هم با شما منتظرم» و هم چنین فرمود: «انتظار بکشید که من هم با شما انتظار می کشم». بنابراین صبور باشید، چون فرج بعد از زمان یأس و ناامیدی می رسد و افراد قبل از شما صبورتر بودند.

جابر بن عبدالله انصاری، از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل می کند:

إِذَا عَجَلَ اللَّهُ خُرُوجَ قَائِمِنَا، بِمِلْءِ الْأَرْضِ قِسْطًا وَعَدْلًا كَمَا مِثْلَتْ جَوْرًا وَظُلْمًا. ثُمَّ قَالَ: طُوبَى
 لِلصَّابِرِينَ فِي غَيْبَتِهِ، طُوبَى لِلْمُتَّقِينَ عَلَى مَحَبَّتِهِمْ، أَوْلِيكَ وَصَفَّهُمُ اللَّهُ فِي كِتَابِهِ وَقَالَ: وَ
 الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ، وَقَالَ: أَوْلِيكَ حِزْبُ اللَّهِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ؛

هنگامی که خداوند در خروج قائم ما تعجیل فرماید (و او خروج کند) زمین را پراز عدل و داد می کند هم چنان که پراز ظلم و جور شده باشد... خوشا به حال کسانی که در زمان غیبتش صابر و شکیبا باشند. خداوند در کتابش آنان را آنان را این گونه توصیف نموده: کسانی که به غیب ایمان دارند، و فرمود: اینان به حقیقت حزب خدا هستند، بدانید که حزب خدا رستگارانند. (بحرانی، ۱۳۷۴: ج ۴، ۹۱)

۵. تعاون و همکاری

تعاون از ریشه عون و به معنی یاری کردن و یاری رساندن و اعوان به معنی یاران و دوستان آمده است. در معنای واژه تعاون، همکاری متقابل و مشارکت و معاونت دوجانبه نهفته است؛ یعنی افراد جامعه در همه جهات خیر باید به یکدیگر کمک کنند. همکاری و تعاون، از ارکان اساسی زندگی شهروندی و در همه عرصه های اجتماعی و سیاسی مهم و ضروری است. همکاری و وحدت هدف، و تقسیم کار و قبول مسئولیت از عناصر اصلی کارهای جمعی هستند که موجب حفظ و پایداری یک گروه اجتماعی می شود. (Huang CC, You CS, Tsai MT, 2012)

۱. هود: ۹۳.

۲. اعراف: ۷۱.

الف) رویکرد تحلیلی (تأثیر اندیشه انتظار بر تعاون و همکاری شهروند منتظر)

مکتب انتظار بر اجتماع و پیوستگی افراد با جامعه استوار است؛ زیرا خواص و آثاری که بر اجتماع مترتب است، قابل قیاس با اثر محدود و ناچیز هر یک از افراد جامعه نیست. انتظار، آمادگی و زمینه سازی است. امام صادق علیه السلام با اشاره به انتظار مسئولانه می فرماید:

لِيَعِدَّنَ أَحَدُكُمْ خُرُوجَ الْقَائِمِ وَلَوْ سَهْمًا (نعمانی، ۱۳۹۷: ۳۲۰)؛

هر يك از شما باید برای خروج قائم علیه السلام آماده باشد، هرچند به آماده کردن يك تیر.

منتظر مجاهدی است که همواره خود را در میدان جهاد می بیند. چنان که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: «أَفْضَلُ جِهَادٍ أُمَّتِي انْتِظَارُ الْفَرَجِ» (حرانی، ۱۴۰۴: ۳۷) منتظر به دلیل عشقی که به انسان ها دارد، نمی تواند بی تفاوت باشد و در هر کجا که باشد به صورت علنی با بیان خود و یا به صورت خاموش با عمل و رفتار خود، دیگران را به مکتب و همه زیبایی ها و خوبی ها دعوت می کند و به کسانی که نزدیک شوند خود را مکلف به کمک و یاری می داند و با کمک و همکاری آنها بذری خوبی ها را در جامعه آبیاری می کند.

همکاری از دیگر عناصر فرهنگ انتظار است که هویت جمعی جامعه مهدوی را شکل می دهد.

ب) رویکرد نقلی

در بخشی از نامه امام مهدی علیه السلام به شیخ مفید آمده است:

وَلَوْ أَنَّ أَشْيَاعَنَا وَقَفَّهْمُ اللَّهُ لِطَاعَتِهِ عَلَى اجْتِمَاعِ مِنَ الْقُلُوبِ فِي الْوَفَاءِ بِالْعَهْدِ عَلَيْهِمْ لَمَّا تَأَخَّرَ عَنْهُمْ الْيَمْنُ بِلِقَائِنَا وَ لَتَجَعَلَتْ هُمْ السَّعَادَةَ مُشَاهِدَتِنَا؛

اگر شیعیان ما که خداوند آنها را در راه پیروی از خود موقت بدارد، دل های شان در وفا به پیمانی که با ما دارند، یک پارچه بود، از فیض ملاقات ما محروم نشده و سعادت دیدار با ما زودتر فراهم می شد. (طبرسی، ۱۴۰۳: ج ۲، ۴۹۹)

در حدیثی دیگر از امام صادق علیه السلام آمده:

یاران قائم، همدیگر را هم چون برادران تنی دیدار می کنند و اگر شب از هم جدا شوند، صبح به دیدار یکدیگر می روند... (طبری آملی، ۱۴۱۳: ۵۶۲، ح ۵۲۶).

احادیث فراوانی در باب استوار ساختن پیوندهای اجتماعی بر پایه برادری دینی در عصر ظهور، وارد شده است که الهام بخش منتظران و رفتار و کنش آنها در دوران غیبت امام می باشد. در عصر ظهور روابط برادرانه میان یاران امام مهدی علیه السلام به قدری تقویت می شود که وقتی کسی

نیاز به پول پیدا می‌کند، از جیب برادر دینی خود برمی‌دارد و او مانع نمی‌شود. (مفید، ۱۴۱۳ق: ۲۴)

۶. مسئولیت‌های زیست‌محیطی

طبیعت و محیط‌زیست، موهبتی الهی است که از مجموعه موجودات، منابع و عوامل و شرایط هماهنگی که در اطراف هر موجود زنده وجود دارد و ادامه حیات به آن وابسته است به وجود می‌آید. خداوند منان نظام طبیعت را براساس حکمت آفریده و انسان را خلیفه و مالک این نعمت‌ها قرار داده و همه عناصر آن از ابر و باد و مه و خورشید و فلک را در کار داشته تا آدمی در پرتو آنها از مادیت به معنویت برسد.

الف) رویکرد تحلیلی (تأثیر اندیشه انتظار بر مسئولیت‌های زیست‌محیطی شهروند منتظر)

جامعه بشری در دوران کنونی دچار بحران‌های زیادی در عرصه محیط‌زیست است. آلودگی آب و خاک و هوا و صدا، بالا رفتن میزان حرارت و گرم شدن دمای زمین، کمبود منابع آب، بالا آمدن سطح دریاها، حفظ گونه‌های مختلف و به‌ویژه گونه‌های نادر گیاهی و جانوری، خشکسالی، بیابان‌زایی، فرسایش لایه ازن، آثار فعالیت‌های صنعتی ناشی از اعمال انسان و... از جمله مسائل و مصائب زیست‌محیطی بشر امروزند. بدین لحاظ صیانت از محیط‌زیست و تلاش برای جلوگیری از زوال و نابودی عرصه‌های طبیعی حیات انسانی، از جمله مؤلفه‌های اصلی اخلاق شهروندی به شمار می‌رود.

یکی از صفات خداوند منان، حفیظ است و در جهان بینی اسلامی، کل هستی در حوزه حفاظت پروردگار قرار دارد. براساس آموزه‌های دینی، شهروند منتظر نیز باید خود را به این صفت بیاراید و از امانت‌ها و نعمت‌ها از جمله محیط‌زیست انسانی پاسداری و حفاظت نماید. به لحاظ این‌که شهروند منتظر به جامعه جهانی می‌اندیشد و افق نگاه او به کرانه‌های دور عالم وجود دوخته است، گستره نگاه و حیطة عمل او نیز در پاسداری و صیانت از محیط‌زیست در مرزهایی فراسو شکل می‌یابد.

ب) رویکرد نقلی

از احادیث و روایات وارده در شأن امام زمان علیه السلام و حکومت جهانی آن حضرت چنین برمی‌آید که امام با برنامه‌ریزی‌های دقیقی که از دانش الهی او برخاسته، همه مناطق زمین را آباد می‌کند و برای تأمین زندگی و ایجاد عدالت و رفاه همگانی راه و روش‌هایی را در حوزه امنیت و سلامت، عمران و آبادانی، پیشرفت علم و فناوری، باران‌های مفید و پیاپی، بهره‌برداری از

معادن و منابع و توسعه کشاورزی و دام پروری عرضه می کند.

امام باقر علیه السلام با تصریح به ایجاد عمران و آبادی در زمین، عصر حکومت امام زمان علیه السلام را این گونه ترسیم می کند:

... الْقَائِمُ مِنَّا مَنْصُورٌ بِالرُّعْبِ مُؤَيَّدٌ بِالنَّصْرِ تُطَوَّى لَهُ الْأَرْضُ وَ تَظْهَرُ لَهُ الْكُنُوزُ يُبْلَغُ سُلْطَانُهُ الْمَشْرِقَ وَ الْمَغْرِبَ وَ يَظْهَرُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ بِهِ دِينَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَ لَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ فَلَا يَبْقَى فِي الْأَرْضِ خَرَابٌ إِلَّا قَدْ عُمِرَ... (صدوق، ۱۳۹۵ ق: ج ۱، ۳۳۱):

قائم ما به وسیله رعب (در دل دشمنان) یاری می شود، و با نصرت الهی تأیید می گردد، زمین زیر پایش پیچیده می شود، و گنج های زمین برای او ظاهر می شود، و دولت او به شرق و غرب عالم می رسد و دین او را بر همه آئین ها غالب می گرداند اگرچه مشرکین را ناخوش آید و در زمین نابه سامانی و خرابی باقی نمی ماند مگر این که آباد می گردد....

امام علی علیه السلام فرمودند:

... لَوْ قَدْ قَامَ قَائِمُنَا لَأَنْزَلَتِ السَّمَاءُ قَطْرَهَا وَ لَأَخْرَجَتِ الْأَرْضُ نَبَاتَهَا وَ لَدَهَبَتِ الشَّحَنَاءُ مِنْ قُلُوبِ الْعِبَادِ وَ اصْطَلَحَتِ السَّبَاعُ وَ الْمِهَامُ حَتَّى تَمُشِيَ الْمَرْأَةُ بَيْنَ الْعِرَاقِ إِلَى الشَّامِ لَا تَضَعُ قَدَمَيْهَا إِلَّا عَلَى النَّبَاتِ... (صدوق: ۱۳۶۲ ش: ج ۲، ۶۲۶):

روزی که قائم ما قیام کند، آسمان بارانش را فرو ریزد و زمین گیاهان خود را برویاند و کینه ها از دل بندگان زوده شود و درندگان و چهارپایان با یکدیگر مسالمت آمیز همزیستی کنند. تا آن جا که زنی از عراق تا شام را بیاماید و جز بر سر سبزه زار گام نگذارد....

در احادیث وارده در توصیف عصر ظهور آمده است که امام مهدی علیه السلام به یاران خود دستور می دهد در شهرها پراکنده شوند و به عمران و آبادانی آنها بپردازند: «یأمرهم بعمران المدن» (یزدی حائری، ۱۴۲۲، ج ۲، ۱۷۲) و نیز از یاران خود پیمان می گیرد که گندم و جوی را احتکار نکنند و مسجدی را خراب نمایند.

رسول خدا صلی الله علیه و آله می فرماید:

آن گاه که مهدی ظهور می کند... دام و گوسفند فراوان می گردد. (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۱، ۸۱)

ابوسعید خدری از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل کرد که فرمود:

امتم در روزگار ظهور مهدی علیه السلام از نعمت هایی بهره ور می شود که همانندش سابقه

ندارد. آسمان برکات خویش را پیاپی بر آنان می‌فرستد و زمین، تمام گیاهان و گل‌ها و درختان خویش را برای آنان می‌رویاند. (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۳۶، ۳۶۹؛ ج ۵۱، ۸۸)

در روایات آمده است: «قَالَ إِذَا قَامَ قَائِمٌ أَهْلَ الْبَيْتِ... يَجْمَعُ إِلَيْهِ أَمْوَالَ الدُّنْيَا مِنْ بَطْنِ الْأَرْضِ وَظَهْرَهَا...» (فیض کاشانی، ۱۳۷۱ ش: ۲۷۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۲، ۳۵۱) تمام اموال دنیا از دل زمین (منابع و اموال زیرزمینی و گنج‌ها) و روی زمین نزد امام جمع می‌شود. هم‌چنین در دولت ایشان آب‌ها، فراوان می‌شود، نهرها گسترش می‌یابد، زمین محصولات خود را چند برابر می‌کند و گنج‌ها، استخراج می‌شود. «تَمَدُّ الْأَنْهَارُ وَ تَفِيضُ الْعُيُونِ وَ تُنْبِتُ الْأَرْضُ ضَعْفَ أَكْلِهَا» (مفید، ۱۴۱۳: ۲۰۸)

با استفاده از این روایات، معلوم می‌شود که در عصر ظهور، عقل و علم به کمال می‌رسد و هنگامی که تمام موجودات عالم به آخرین مرتبه فعلیت خود رسیدند، زمین از هر جور و ظلمی پاک می‌شود و با نور الهی منور و تابان می‌گردد. در آن زمان بر اثر برپایی عدل و قسط و تشکیل حکومت واحد جهانی، تخریب محیط‌زیست و آلودگی و ویرانی طبیعت انجام نمی‌گیرد. شهروند منتظر چون در پی کمال و فعلیت تام انسانی است، خود را در پاسداری از محیط‌زیست مسئول می‌داند و همه توش و توان خود را به کار می‌گیرد تا محیط‌زیست از رشد و شکوفایی کافی برخوردار شود. این معرفت که از سرمایه‌گرانسنگی به نام محبت امام نیز برخوردار است کمیت، کیفیت و حتی ماهیت مسئولانه شهروند منتظر را نسبت به محیط‌زیست در مقایسه با سایر شهروندان ارتقا می‌بخشد.

۷. احترام به حقوق اجتماعی دیگران

محققان معتقدند شهروندی مجموعه‌ای از فرایندهای تخصیص یافته از استحقاق‌ها، تعهدات و مصونیت‌های اجتماعی است. بنابراین کارکرد اصلی شهروندی اداره جامعه مبتنی بر رعایت حقوق دیگران و تعهد به انجام وظایف اجتماعی توأم با احترام به حقوق دیگران، به منظور حفظ نهادهایی است که این حقوق را برقرار و پایدار نگه می‌دارند. Huang CC, You (CS, Tsai MT. 2012)

الف) رویکرد تحلیلی (تأثیر اندیشه انتظار بر احترام به حقوق اجتماعی شهروند منتظر)

منتظر به همه خوبی‌ها عشق می‌ورزد و در رفتار خود آنها را متجلی می‌سازد. او در هر جا که باشد احیاگر حاکمیت امام و زمینه‌ساز ظهور اوست. احترام به حقوق اجتماعی دیگران از جمله این رفتار امام‌پسند است. لازم به ذکر است حقوق اجتماعی جایگاه مهمی در اندیشه‌های

سیاسی، فقهی، حقوقی و مدیریت‌های اقتصادی و اجتماعی جامعه منتظر دارد. منتظران نه تنها حقوق یکدیگر را رعایت می‌کنند بلکه آنان را بر خود ترجیح می‌دهند؛ آنان حتی برای گونه‌های حیوانی و گیاهی نیز حقوقی قائلند و به دیده احترام بدان‌ها می‌نگرند. در چنین جامعه‌ای کسی به دنبال بهره‌کشی و برتری طلبی بر افراد دیگر نیست.

ب) رویکرد نقلی

جامعه بر عهده هر یک از اعضای خود حقوقی دارد که همگی به ادای آن موظف‌اند و عمل به آن چه آدمی، خود انتظار انجام آن را از دیگران دارد، پائین‌ترین درجه آن است. از امام صادق علیه السلام درباره حق مؤمن بر مؤمن سؤال شد، آن حضرت فرمود:

... أَيْسَرُ حَقِّ مِمَّا أَنْ تُحِبَّ لَهُ مَا تُحِبُّ لِنَفْسِكَ وَتَكْرَهُ لَهُ مَا تَكْرَهُ لِنَفْسِكَ...
(مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۷۱، ۲۲۴).

امام از یاران خود چنین پیمان می‌گیرد:

... که هرگز دزدی نکنند. مرتکب فحشا نشوند. مسلمانی را دشنام ندهند. خون کسی را به ناحق نریزند. به آبروی کسی لطمه نزنند. به خانه کسی هجوم نبرند. کسی را به ناحق نزنند. طلا، نقره، گندم و جو ذخیره نکنند. مال یتیم نخورند. در مورد چیزی که یقین ندارند، گواهی ندهند. مسجدی را خراب نکنند. مشروب نخورند. حریر و خز نپوشند. در برابر سیم و زر سر فرود نیاورند. راه را بر کسی نبندند. راه را ناامن نکنند. گرد همجنس بازی نگردند. خوراکی را از گندم و جو انبار نکنند. به کم قناعت کنند. طرفدار پاکی باشند و از پلیدی گریزان باشند. به نیکی فرمان دهند و از زشتی‌ها بازدارند. جامه‌های خشن بپوشند. خاک را متکای خود سازند. در راه خدا حق جهاد را ادا کنند و....

او نیز در حق خود تعهد می‌کند که:

از راه آنان برود، جامه‌ای مثل جامه آنها بپوشد. مرکبی همانند مرکب آنان سوار شود و آن چنان که آنها خواهند، باشد... با کم راضی و قانع شود. زمین را به یاری خدا پراز عدالت کند، آن چنان که پراز ستم شده است. خدا را آن چنان که شایسته است بپرستد. برای خود دربان و نگاهبان اختیار نکند (حائری یزدی، ۱۴۲۲: ۱۴۸).

۸. تعامل و معاشرت اجتماعی

پایبندی به اخلاق و سلوک شهروندی در واقع نوعی تمرین دموکراسی است که در فرهنگ شهروندی از اهمیت بسیاری برخوردار است. (Huang CC, You CS, Tsai MT. 2012).

هم‌چنین محققان در پژوهش‌های مختلفی دریافته‌اند که نوع تصور از شهرنشینی و هم‌نوایی با سایر شهروندان و مشارکت‌جویی و اعتماد بین شخصی، بر اخلاق شهروندی تأثیرگذار است. (Dahlgren P, 2009)

الف) رویکرد تحلیلی (تأثیر اندیشه انتظار بر تعاملات اجتماعی شهروند منتظر)

از آن‌چه در مفهوم انتظار آورده شد، به راحتی می‌توان این ویژگی رفتاری را در عملکرد و رفتار منتظر نتیجه گرفت. منتظر با دعوت یا سکوت خود، دیگران را به مکتب خود فرا می‌خواند «... أَنْ تَكُونُوا لَنَا دُعَاءً صَامِتِينَ...» (ابن حیون، ۱۳۸۵ ق: ج ۱، ۵۷)، «المنتظرون لظهوره... الدعاء الی دین الله سرّاً و جهراً» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ج ۵۲، ۱۲۲). منتظر آن‌چه، امام دوست داشته باشد دوست دارد و از آن‌چه او بیزار باشد بیزار می‌جوید؛ معاشرت و تعامل اجتماعی و یاری رساندن به دیگران و خیرخواه دیگران بودن، مطلوب حضرت است.

منتظر وضعیت فکری، روحی و رفتاری خود را به گونه‌ای سامان می‌بخشد که با امام زمان علیه السلام سنخیت داشته باشد و بدین طریق خود را به آن حضرت نزدیک می‌سازد. لازم به ذکر است بالاتر و برتر از معاشرت اجتماعی، تکافل اجتماعی است که از ویژگی‌های اسلام و مکتب انتظار است. از این عنصر در اخلاق شهروند غربی خبری نیست. تکافل اجتماعی؛ یعنی افراد یک جامعه در برابر یکدیگر عهده‌داری و مسئولیت‌پذیری داشته باشند. تعاون به معنای همکاری است، اما تکافل همیاری و عهده‌داری و مسئولیت‌پذیری است. بنابراین تکافل بالاتر از تعاون است. تکافل اجتماعی یعنی افراد جامعه بدون در نظر گرفتن موقعیت فردی یا اجتماعی یاور هم باشند. این پشتیبانی می‌تواند در امور ایجابی مثل مواظبت از ایتم و یا در امور سلبی همانند تحریم احتکار باشد، چنان‌که فرد بتواند در حمایت جامعه زندگی کند و جامعه نیز بتواند با همیاری افراد حرکت خویش را ادامه دهد و همه افراد برای تشکیل جامعه فاضله با یکدیگر تعاون و همکاری نمایند. (ناصر الوان، بی تا: ۱۵) تکافل اجتماعی در اسلام منحصر به تکافل اقتصادی نیست و عرصه‌های دیگری چون تکافل علمی، تکافل سیاسی، تکافل دفاعی، تکافل اخلاقی و... را در برمی‌گیرد. (زاهدی اصل، ۱۳۸۷: ۸۵)

ب) رویکرد نقلی

امام مهدی علیه السلام در توقیع به شیخ مفید چنین می‌فرماید:

فلیعمل کل امری منکم بما یقرب به من محبتنا و یتجنب ما یدنیه من کراهتنا و سخطنا
(طبرسی، ۱۴۰۳ ق: ج ۲، ۴۹۸):

باید هریک از شما به آن چه به محبت ما نزدیک می شود عمل کند و از اعمالی که موجب کراهت و ناخشنودی ماست اجتناب نماید.

در اندیشه انتظار ارتباط بین اعضای جامعه اسلامی ارتباطی از جنس ولاء و دستگیری است و از این رو تکافل اجتماعی از خصائص منتظران و شیعیان راستین است (بیشتر گذشت که ویژگی های شیعه، همان ویژگی های منتظر است). امام محمد باقر علیه السلام می فرماید:

لِيَعْنُ قَوِيكُمْ ضَعِيفَكُمْ، وَ لِيُعْطِفَ غَنِيكُمْ عَلَى فَقِيرِكُمْ؛

باید نیرومندان شما به ناتوانان کمک کنند و توانگران به مستمندان برسند. (طوسی،

۲۳۲:۱۴۱۴)

بدون تحقق تکافل همه جانبه در جامعه نه معنای امت تحقق می یابد و نه نشانی از اسلام باقی می ماند؛ از این رو می توان "تکافل اجتماعی" را زیربنای تشکیل امت اسلامی و شاکله اصلی تحقق آن دانست که در اخلاق و سلوک شهروند منتظر متجلی و متعین است. بنابراین از مهم ترین ملازمات مکتب انتظار تعهد به تکافل اجتماعی و تحقق امت اسلامی است که حکومت جهانی امام زمان علیه السلام را تمهید و تدارک می کند.

در فرازی از سفارش امام صادق علیه السلام به عبدالله بن جنبد آمده است:

إِنَّمَا شِيعَتُنَا يَعْرفُونَ بِخِصَالٍ شَتَّى بِالسَّخَاءِ وَالْبَذْلِ لِأَخْوَانٍ؛

شیعیان ما با امتیازات مختلفی شناخته می شوند که یکی از آنها سخاوت و بخشش نسبت به برادران دینی است... (حرانی، ۱۴۰۴: ۳۰۳).

مرحوم کلینی علیه السلام به نقل از ابواسماعیل چنین نقل می کند:

قُلْتُ لِأَبِي جَعْفَرٍ علیه السلام: جُعِلْتُ فِدَاكَ، إِنَّ الشَّيْعَةَ عِنْدَنَا كَثِيرٌ، فَقَالَ: «فَهَلْ يُعْطِفُ الْغَنِي عَلَى الْفَقِيرِ؟ وَ هَلْ يَتَجَاوَزُ الْمُحْسِنُ عَنِ الْمُسِيءِ، وَ يَتَوَاسُونَ؟» فَقُلْتُ: لَا، فَقَالَ: «لَيْسَ هَؤُلَاءِ شِيعَةً، الشَّيْعَةُ مَنْ يَفْعَلُ هَذَا» (کلینی، ۱۴۲۹: ج ۳، ۴۴۴)؛

به امام باقر علیه السلام عرض کردم: شیعه نزد ما فراوان است. حضرت فرمود: آیا توانگر به تهیدست توجه می کند؟ و آیا نیکی کننده از کسی که (در جواب خوبیش) به او بدی کرده گذشت می کند؟ آیا به یکدیگر مواسات و کمک مالی می دهند؟ عرض کردم: خیر. فرمود: آنها شیعه نیستند، شیعه کسی است که این کارها را بکند.

نتیجه گیری

نسبت اخلاق و زیست شهری همواره توجه پژوهشگران و اندیشمندان را به خود جلب نموده

است. چنان‌که اخلاق شهروندی از جمله مهم‌ترین مباحث مطروحه در حوزه اخلاق است. ارزیابی صرفاً جامعه‌شناسانه یا غیردینی از اخلاق شهروندی و زیست اجتماعی بازماندن و فروگذاشتن مجموعه وسیعی از معارف و آموزه‌های ارزشمند و متعالی است که فهم حقایق و کشف مصالح آدمی را ناممکن می‌نماید؛ مفاهیم بلند و معارف وسیعی که در دل و جان منتظران ظهور خانه دارد و در پرتو عشقی سرشار به امام عصر^{علیه السلام} سلوک اخلاقی و سیره عملی آنان را در فرآیند تحقق جامعه آرمانی و مدینه فاضله و حکومت عادلانه رقم می‌زند. از آن‌جا که بن‌مایه‌های اخلاقی شهروندی منتظر معطوف به اساس نظام آفرینش و فطرت انسانی اوست، جلوه‌های بسیاری از آموزه‌های اخلاق شهروندی را می‌توان در منابع دینی ناظر به فرهنگ انتظار بازجست. این مقاله مهم‌ترین مؤلفه‌های اخلاق شهروندی را با توجه به آموزه‌های معرفت‌شناختی، احساسی و رفتاری فرهنگ انتظار و اندیشه مهدویت و روایات مهدوی واکاوی، و تأثیر آن را در هویت‌یابی اخلاقی شهروندی منتظر بازنمایی می‌کند.

منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

- ابن منظور، محمد بن مکرم، *لسان العرب*، بیروت، دارصادر، ۱۴۱۴ق.
- ابن حیون مغربی، نعمان بن محمد، *دعائم الاسلام*، قم، آل البيت علیهم السلام، ۱۳۸۵ق.
- الفاخوری، حنا؛ الجر، خلیل، *تاریخ فلسفه در جهان اسلامی*، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران، انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۷۳ش.
- بحرانی، هاشم بن سلیمان، *البرهان فی تفسیر القرآن*، قم، مؤسسه بعثه، ۱۳۷۴ش.
- پژوهنده، محمدحسین، «کارکرد شهروندی در جامعه اسلامی»، *پژوهش های اجتماعی اسلامی*، شماره ۹۴، خرداد و تیر ۱۳۹۱ش.
- پورسیدآقایی، سیدمسعود، «زمینه سازی ظهور»، *فصل نامه مشرق موعود*، قم، مؤسسه آینده روشن، سال سوم، ش ۱۰، تابستان ۱۳۸۸ش.
- جمعی از نویسندگان، *کتاب شناخت اخلاق اسلامی*، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۵ش.
- جوادی آملی، عبدالله، *شکوفایی عقل در پرتو نهضت حسینی*، قم، مرکز نشر اسراء، پنجم، ۱۳۸۶ش.
- حرانی (ابن شعبه)، حسن بن علی، *تحف العقول*، محقق و مصحح: علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ق.
- دیلمی، حسن بن محمد، *ارشاد القلوب الی الثواب*، تهران، نشر مصطفوی، ۱۳۴۹ش.
- رائی، محمد؛ جعفرزاده، سیامک، «موانع و آفات اخلاق شهروندی»، *مطالعات حقوق*، ش ۲۸، ۱۳۹۷ش.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، *مفردات الفاظ القرآن*، بیروت، دارالقلم، ۱۴۱۲ق.
- رضایی پور، آرزو، *مجموعه کامل قوانین و مقررات حقوق شهروندی*، تهران، آریان، ۱۳۸۵ش.
- زاهدی اصل، محمد، *مقدمه ای بر خدمات اجتماعی در اسلام*، تهران، دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۸۷ش.
- مدرسی، سید محمدرضا، «جایگاه اخلاق در مدینه فاضله فارابی»، *معرفت اخلاقی*، پائیز و زمستان، شماره ۱۲، ۱۳۹۱ش.
- شریعت پناهی، قاضی، *بایسته های حقوق اساسی*، تهران، میزان، ۱۳۸۲ش.

- صدوق (ابن بابویه)، محمد بن علی، کمال‌الدین و تمام‌النعمه، تحقیق و تصحیح: علی‌اکبر غفاری، تهران، اسلامیه، ۱۳۹۵ق.
- _____، الخصال، تحقیق و تصحیح: علی‌اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۶۲ش.
- _____، معانی‌الأخبار، تحقیق و تصحیح: علی‌اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۰۳ق.
- طباطبایی، فاطمه، «نقش مدارا در تعالی انسان و جامعه با رویکردی به اندیشه عرفانی امام خمینی»، فصل‌نامه علمی-پژوهشی پژوهش‌نامه متین، شماره ۳۷، زمستان ۱۳۹۵ش.
- طبرسی، حسن بن فضل، مکارم‌الاخلاق، قم، الشریف‌الرضی، ۱۴۱۲ق.
- طبرسی، احمد بن علی، الإحتجاج علی أهل اللجاج، تحقیق: محمدباقر خراسان، مشهد، نشر مرتضی، ۱۴۰۳ق.
- _____، الأملی، تحقیق و تصحیح: مؤسسة البعثة، قم، دارالثقافة، ۱۴۱۴ق.
- عالم، عبدالرحمن، بنیادهای علم سیاست، تهران، نشر نی، ۱۳۸۲ش.
- عیوضی، محمدحجیم؛ باب گوره، حسام‌الدین، «تحول مفهوم شهروندی و ظهور شهروند جهانی»، فصل‌نامه سیاست، ش ۲۳، پاییز ۱۳۹۱ش.
- فرم‌پینی فراهانی، محسن، «اخلاق شهروندی مقوله‌ای بین‌رشته‌ای»، اخلاق و فرهنگ در پرستاری و مامایی، شماره ۱، بهار ۱۳۹۳ش.
- فکوهی، ناصر، «تقویت اخلاق شهروندی؛ راهی به سوی گذار به مردم‌سالاری مشارکتی»، مطالعات اجتماعی ایران، شماره ۶، ۱۳۸۸ش.
- فاضل قانع، حمید، «سبک زندگی تجویزی و نقش آن در زمینه‌سازی ظهور»، اخلاق و سبک زندگی زمینه‌ساز؛ راهبردها و راهکارها، مجموعه مقالات دهمین همایش دکترا مهدویت، قم، مؤسسه آینده روشن، ۱۳۹۳ش.
- فیض کاشانی، محمد بن مرتضی، نوادر الأخبار فیما يتعلق بأصول الدین، تحقیق و تصحیح: مهدی انصاری قمی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۱ش.
- قیوم‌زاده، محمود؛ جهانگیری مقدم، روح‌الله، «اخلاق‌مداری مبنای ارتقاء حقوق شهروندی»، پژوهش‌های اخلاقی، سال پنجم، شماره ۱۸، سال ۱۳۹۳ش.
- کراچکی، محمد بن علی، کنز‌الفوائد، تحقیق و تصحیح: عبدالله نعمه، قم، دارالذخائر، ۱۴۱۰ق.

- کوزر، آلفرد لیوئیس، *زندگی و اندیشه بزرگان جامعه شناسی*، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، انتشارات علمی، ۱۳۷۳ ش.
- کلینی، محمد بن یعقوب، *کافی*، قم، دارالحدیث، ۱۴۲۹ ق.
- کونگ، هانس، «اخلاق جهانی برای سیاست جهانی و اقتصاد جهانی»، ترجمه محسن نریمانی، *کتاب ماه ودین*، شماره ۱۶۰، ۱۳۸۹ ش.
- گیر شمن، رومن، *ایران از آغاز تا اسلام*، ترجمه محمد معین، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۸ ش.
- مجلسی، محمدباقر، *بحار الأنوار*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
- معینی علمداری، جهانگیر، «تأویل شهروندی»، *کتاب ماه علوم اجتماعی*، ش ۸۳، شهریار ۱۳۸۳ ش.
- مفید، محمد بن محمد بن نعمان، *الأمالی*، محقق و مصحح: حسین استاد ولی و علی اکبر غفاری، قم، کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق.
- _____، *الأختصاص*، محقق و مصحح: علی اکبر غفاری، قم، المؤتمر العالمی لألفية شیخ المفید، ۱۴۱۳ ق.
- مطهری، مرتضی، *مجموعه آثار*، قم، صدرا، ۱۳۷۶ ش.
- _____، *آزادی معنوی*، قم، صدرا، ۱۳۸۸ ش.
- ملکی راد، محمود؛ گودرزی، مجتبی، «کارکرد اجتماعی اعتقاد به مهدویت»، *اسلام و مطالعات اجتماعی*، ش ۱۸، پاییز ۱۳۹۶ ش.
- میرباقری و خزایی، «واکاوی نقش تکامل حقوق شهروندی اسلامی در بلوغ فرهنگی شهروندان»، *فصل نامه حقوق پزشکی*، سال دوازدهم، شماره ۴۴، ۱۳۹۷ ش.
- نیک گهر، عبدالحسین، *جامعه شناسی*، تهران، رایزن، ۱۳۶۹ ش.
- نعمانی، محمد بن ابراهیم، *الغیة*، تهران، نشر صدوق، ۱۳۹۷ ق.
- یزدی حائری، علی، *إلزام الناصب فی إثبات الحجة الغائب*، بیروت، مؤسسة الأعلمی، ۱۴۲۲ ق.
- Al-Zahrani A. Toward Digital Citizenship: Examining Factors Affecting Participation and Involvement in The Internet Society Among Higher Education Students. *International Education Studies*, vol.8, No 12; P 56-70. (2015)
- Brooks T, *The Palgrave Macmillan uk. Ethical Citizenship, British Idealism and the Politics of Recognition*, Palgrave Macmillan; 1 st , ed; University of London UK . (2014)
- Dahlgren P. *Media and Political Engagement Communication and Democracy*. New York: Cambridge University Press, (2009).

- Huang CC, You CS, Tsai MT. A Multidimensional Analysis of Ethical Climate, Job Satisfaction, Organizational Commitment and Organizational Citizenship Behaviors. Nursing Ethics, Vol: 19 , No: 4 :513-529.(2012)
- Mohammada J, Quoquabb F, Omar R. Factors Affecting Organizational Citizenship Behavior Among Malaysian Bank Employees: The Moderating Role of Islamic Work Ethic. Procedia - Social and Behavioral Sciences; Vol:224, No: 19, p 562-570 (2016)
- Nizambin SH, Salahudina S, Baharuddina S, Muhammad S, The Effect of Islamic Work Ethics on Organizational Commitment. Procedia Economics and Finance; Vol: 35, No: 9 , 582-590,(2016)

